

Душан СПАСИЋ
Историјски институт САНУ
Београд

СРЕДЊОВЕКОВНИ УТВРЂЕНИ ГРАДОВИ ПЉЕВАЉСКОГ КРАЈА

Књигу пише жура Вукашине
У бијелу Скадру на Бојани,
Те је шаље на Херцеговину
Бијеломе граду Пирлитуру,
Пирлитуру према Дурмитору.

Из Женидбе краља Вукашина

Циљ овог рада – а узимајући у обзир сугестивно интониран поднаслов научног скупа за који је писан: *Научни проблеми и резултати новијих истраживања* – јесте да се акценат стави на проблеме у вези с остацима и траговима градова из далеке прошлости пљеваљског краја, односно покушаће да се бави конкретним, специфичним темама о којима се као о научним проблемима још може размишљати. Осим тога, овај рад је осмишљен након озбиљно припремљених и исто тако изведених теренских историјско-географских истраживања пљеваљског краја, која су још једном потврдила сву оправданост и неопходност и, наравно, дала резултате који могу бити од користи за извођење валидних научних закључака.¹ Самим тим, у овом раду, осим уводних, и више или мање познатих чињеница, биће изнета и нека запажања као допринос покушају разрешавања оних питања која у правом смислу представљају научне *проблеме*, а такође ће, с

¹ Историјски институт САНУ и Завичајни музеј из Пљеваља организовали су, од 21. до 26. септембра 1998. године, историјско-географска истраживања пљеваљског краја; аутор овог рада био је један од чланова екипе Историјског института САНУ.

истом намером и истим циљем, бити изнети и важнији резултати поменутих теренских истраживања.

Напоменимо, такође, да је овај рад настао на основу до сада објављене – као што сви који се овим проблемом баве знају – штуре научне археолошке грађе, јер осим ретких стручних, дакле *археолошких* рекогносцирања, на овом простору никада није било правих програмских и систематских археолошких истраживања, чак ни заштитних; ово важи за све објекте који спадају у домен археологије, па, самим тим, и нарочито, за средњовековне градове. Истраживањима смо придружили неопходну анализу расположиве историјске грађе, такође невелике и ограничене само на мали број градова, као и помно испитивање објављених резултата веома драгоцених рекогносцирања терена која су зналачки обавили љубитељи старина из пљеваљског краја.

*

За ову прилику, утврђене градове, трагове утврђења и градине пљеваљског краја, према времену настанка, и *условно* типолошки, разврстали смо у пет група, од којих пету – у две подгрупе. Основна пажња у овом раду биће усмерена на утврђене градове који припадају средњовековном периоду прошлости пљеваљског краја, док ће они који припадају ранијим периодима бити тек поменути, с тим што ће се, међу овима, нарочита пажња скренути на остатке оних градова или градина који имају и средњовековни културни слој, односно могли су, мање или више трајно, бити у употреби и током средњег века.

У **прву групу** спадали би већи и значајнији утврђени градови чија је важност потврђена помињањима у историјским изворима, и чија је убикација на терену посве поуздана. Овој групи припадали би градови **Кукањ** и **Козник**. О оба града већ смо детаљније писали на другом месту,² а и подаци о њима више или мање добро су познати, па ћемо овде изнети само основне и неопходне податке, као и нека нова запажања у вези са градом Кукњем.

Кукањ (Сл. 1), у изворима добро документовану летњу резиденцију Косача, помиње Сандаљ Хранић 27. децембра 1423. године, када је у *куканџ* издао једну повељу Дубровчанима;³ 12. маја 1429. године примио је под *куканџ* древске царине.⁴ Град се помиње у обе познате повеље које је арагонско-сицилијански краљ Алфонс V (1416–1458) издао Стефану

² Д. Спасић, *Средњовековни утврђени градови средњег Полимља*, Милешевски записи 2, Пријеполје 1997, Кукањ: 58–59; Козник: 60–62, где је дат и преглед извора као и сва претходна релевантна литература, што важи и за остале градове у овом раду, а за које ће као основно дело бити наведен овај чланак.

³ Љ. Стојановић, *Списар српске повеље и писма* I, Први део, Београд – Сремски Карловци, 1929, 374–375, бр. 383.

⁴ *Истио*, 331, бр. 338.

Сл. 1. Кукањ – план оцртања града (према М. Ковачевићу)

Вукчићу Косачи, 1444. и 1454. године, као и у повељи Фридриха III Хабзбуршког (1440–1493) из 1448. године.⁵ У првој Алфонсовој наводи се као: *Cočangu in Brisiniza castello con lo contato*;⁶ у повељи Фридриха III: *castrum Gukani*,⁷ а у другој повељи Алфонса V као: *civitate Euchane cum castris et pertinentiis suis*.⁸ Рушевине града данас се налазе у истоименом селу. Остаци овог утврђења, углавном само темељи, простиру се на брду које се источном страном стрмо спушта према Ђехотини, док је прилаз могућ са западне стране. Случајни налази фрагмената праисторијске керамике сведоче да је ово место било и раније коришћено, као градина, највероватније у последњим фазама гвозденог доба. Трагова фрагмената керамике, као и ситнијег покретног археолошког материјала који би припадали средњем веку нема, што се једино може објаснити феноменом *обрнуће ситрајинграфије* – када се археолошки материјал из ранијих епоха нађе у слоју из потоњих, услед

⁵ Текстови повеља: L. von Thallóczy, *Studien zur Geschichte Bosniens und Serbiens im Mittelalter*, München und Leipzig, 1914, 359–363, 378–380, 394–400; коментари повеља: М. Динић, *Земље Херцега Светиоша Саве*, Глас Српске краљевске академије CLXXXIII (1940), 149–259 (прештампано у: М. Динић, *Српске земље у средњем веку*, Београд 1978, 178–269); уводне напомене, факсимили, преписи и преводи повеља, с предлозима другачијих убикација појединих градова: М. Vego, *Tri povelje o posjedima hercega Stjepana Vukčića Kosače*, Iz istorije srednjovjekovne Bosne i Hercegovine, Sarajevo 1980, 452–486. О разлозима и условима издавања ових повеља видети и: Д. Спасић, *наведено дело*, 40–41.

⁶ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 361; М. Динић, *Земље Херцега Светиоша Саве*, 175–177.

⁷ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 379; М. Динић, *на наведеном месту*.

⁸ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 397; М. Динић, *на наведеном месту*.

деловања атмосферских падавина, ерозивних померања и слегања тла. Средњовековни град дели се на две целине: горњи, мањи део, и нижи, знатно пространији, одвојен од вишег природним сувим ровом. Остаци темеља указују на више грађевина, а бар једна од три постојеће јаме свакако је морала бити цистерна. Кукањ у турско доба, како изгледа, није играо неку значајнију улогу, и вероватно је убрзо по освајању био разорен; године 1477. спомиње се само као село.⁹ У једном попису с краја XV века стоји да се село Кукањ простира око руина тврђаве. На истом месту, међутим, спомиње се и црква „Св. Кукањ” (sic!); податак доноси *Tapu defteri* бр. 193, из Архива Председништва владе у Истанбулу.¹⁰ На граду Кукњу није могла постојати црква, а ништа не говори ни о трагу евентуалне капеле. У данашњем Поткукњу – свакако трагу подграђа средњовековног Кукња – међутим, и данас постоји некропола, а локално предање каже да је на том месту постојала и црква. Ова некропола је свакако била гробље средњовековног Кукња. Мишљења смо да се овде заправо ради о *црквишћу*, сада зараслом у густу шуму, на чијем се рубу налази средњовековна некропола. Некрополу чини низ положених камених плоча већих димензија, као и усадници мањих димензија, са уклесаним сведеним орнаментима и крстовима, од којих има и необичних и нетипичних, као што је, на пример, онај малтешког типа, иначе не тако чест на овим просторима. Од некрополе до новог сеоског гробља, које је у непосредној близини, води местимично калдрмисан стари пут, а исти пут од Поткукња води за град Кукањ, па се може претпоставити да се ради о аутентичној траси средњовековног пута. На месту где овај пут пресеца савремени, асфалтни, постоји група стећака великих димензија, од којих је један са стопом. Све говори да је у питању некропола, вероватно прва, старија некропола града Кукња. На падини ка утврђењу налазе се још два монументална стећка, свакако *in situ*. Такође, видан је и један необичан комад брижљиво исклесан од белог камена, лоптастог облика са засеченим врхом, у удолини ареала подграђа – можда римски миљоказ већих димензија у секундарној употреби, свакако дислоциран. Са града самог потичу два значајна случајна средњовековна налаза: камено ђуле мањих димензија и половина „воденичног точка” – највероватније део кружне камене базе, с рупом у средини за дрвени стуб.¹¹

⁹ Н. Šabanović, *Bosanski pašaluk*, Sarajevo 1982, 138.

¹⁰ *Isto*, нап. 76.

¹¹ Ове примерке, као и фрагменте праисторијске керамике, љубазно нам је показао мештанин г. Ратко Лазаревић.

Овај рад је већ био у штампи када смо, током историјско-географских истраживања области Средњег Полимља, која су организовали Историјски институт САНУ и Музеј у Пријеполу, од 27. септембра до 4. октобра 1999. године, поново обишли остатке града Кукња. Том приликом учени су неки нови детаљи у вези са његовим изгледом, који могу бити саопштени следећим поводом, али који не ревидирају ни један од ставова или запажања овде изнетих. Истом приликом са жаљењем смо приметили да је поменута старија некропола, због радова у непосредној близини, знатно оштећена, и да јој прети потпуно ишчезнуће, а монументалним стећцима неизвесна судбина.

*

Другој групи припадали би утврђени градови који се помињу у историјским изворима, али им је несигурна локација; то су, заправо, градови с опционом убикацијом, они, дакле, за које постоје две или више убикација на географском простору који сугеришу историјски извори. Реч је о градовима **Клек**, **Раван**, **Островица** и **Оштрик**. Неки од ових градова не припадају непосредној околини пљеваљског краја, али су припадали или могли припадати средњовековној жули Брезница. О овим смо градовима такође раније понешто писали,¹² а и релативно су познати научној јавности, те ћемо овде изнети само њихове алтернативне убикације.

Град **Клек** се, сва је прилика, налази на левој обали реке Увац, у околини села Сеништа, на локалитету Град.¹³ Клек се помиње у обе повеље Алфонса V: у повељи из 1444. као *Chechnauchoy castello con lo contatto*; у повељи из 1454. године као *civitate Clech cum castris et pertinentiis suis*,¹⁴ а такође и у повељи Фридриха III: *castrum Klekh*.¹⁵ Постоји, међутим, и мишљење да овај град није лежао на Увцу, већ у Маочу, у пљеваљском крају.¹⁶ Према овом мишљењу, име за овај град у повељи Алфонса V из 1444. године свакако треба разделити у две речи и читати: *Clech-nauchoy* (при чему је очигледно да је прво „h” заменило „l”), али да ближу одредницу *nauchoy* не треба читати „на Увцу”,¹⁷ већ „у Маочу”. Осим тога, како у целом пљеваљском крају нема ниједног града у том пределу, осим Кукња и Козника, а како је Маоче играло значајну улогу на караванском путу према Комарану, морао је постојати неки утврђени град који би тај пут штитио, поготову што је Стефан Косача у Маочу имао царину, и што је преко Маоча ишао пут који је од Дубровника преко Језера силазио у Комаран.

У Маочу и данас постоји утврђење и место које се назива *Градина*, а крај Градине *Клеков Бријеџ*, и то испод саме развалине града. У Љутићима, у засеоку Клеке, недалеко од извора Студенац, наиме, видни су остаци зицина и објеката. Према локалном предању, ту се у средњем веку налазило насеље, а можда и караванска станица на споредном путу од Пљеваља, односно Брезника и Кукња, а који је ишао преко Коријена, моста Земунац, Ђировића, Љутића, Клека, Клађа и Орлића ка Козици и даље према Милешеви. Други правац је пресецао Клеке, и ишао је од мора преко Оногошта, Дробњака, Кричка (Косаница), Марине Шуме ка Гачевића

¹² Д. Спасић, *наведено дело*, 46–48, 56–57, 57–58, 48–49.

¹³ *Истио*, 46.

¹⁴ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 361, 398; М. Динић, *Земље Херцегџа Светиоџа Саве*, 309.

¹⁵ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 379; М. Динић, *на наведеном месту*.

¹⁶ В. Шалипуровић, *Нека њишјања границе Босне и Херцеговине и Десџошовине у XIV и XV веку, и месту и положеја неких средњовековних градова у средњем Полимљу*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића” VII (1979), 197–198.

¹⁷ М. Динић, *на наведеном месту*.

Брези и даље према Комарану. Оба ова путна правца коришћена су у зимском периоду, кад су дневне путне маршруте биле кратке, као и због избегавања путног правца Пљевља – Пријепоље, преко Ранча и Савина Лакта, који је био слабије насељен, па самим тим, слабије и штићен. У непосредној близини засеока Клеке налазе се локалитети Одаје, Дуб, Кавала и Каруша, с остацима споменика из средњег века, али и ранијих периода;¹⁸ последња два топонима јасно говоре да је овај крај био насељен још у пресловенском периоду.

Љутићи су иначе познато археолошко налазиште са налазима из разних епоха. Из праисторијског периода потичу поткапина у сутјесци Ђехотине, као и неколико тумула;¹⁹ такође има римских надгробних споменика,²⁰ као и позносредњовековних „мрамора“ у пољу испод Љутића, и на гробљу у оближњим Матаругама.²¹ На истом простору (Љутићи – Кавала и Љутићи – Паљевина) истражен је и већи број праисторијских, односно гвозденодобних тумула, али и са фрагментима раносредњовековне грнчарије, углавном из VII века.²²

Остаци града **Оштрика** налазе се северно од Пријепоља, на врху истоименог брда на десној обали Лима, изнад ушћа Бистрице у Лим.²³ Овај град први пут се помиње у повељи Фридриха III: *castrum Osstrich*,²⁴ а поменут је и у другој повељи Алфонса V: *civitate Ostrich cum castris et pertinentiis suis*.²⁵ Не помиње се у повељи из 144. године, па се може претпоставити да је каснија тековина херцега Стефана.

Постоји, међутим, и мишљење да се Оштрик, заправо, налазио на левој обали Лима, на заравни изнад стрме стране у изворишту Бучевске реке, на месту Оштрик изнад села Бучја, а између села Ограда, Бабина и Врбова.²⁶ Изнад села Бучја налази се, наиме, топоним *Градина*, с остацима утврђења. Испод Градине постоји топоним *Подградина*. На развалине и рушевине наилази се све од Бучја до Голог Брда, што говори да се не ради само о утврђеном граду већ, можда, и о значајном насељу. У поменутим

¹⁸ Додатне податке о засеоку Клеке, нарочито о путним правцима, љубазно нам је саопштио г. Видоје Деспотовић.

¹⁹ D. Srejskić, Č. Marković, *Medena stijena, paleolitsko i mezolitsko nalazište*, Arheološki pregled (1986) 1987, 37–38.

²⁰ М. Лазич, М. Церовић, *Римски гроб из Љутића*, Гласник Српског археолошког друштва 8 (1992), 105–109.

²¹ Ј. В. Кнежевић, *Из далеке прошлости пљевљанског краја*, Пљевља 1979, 74; Š. Bešliagić, *Stećci, kataloško-topografski pregled*, Sarajevo 1971, 433.

²² Ђ. Јанковић, *Српске гробнице*, Београд 1998, 22–35.

²³ Д. Спасић, *наведено дело*, 48–49.

²⁴ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 379; М. Динић, *Земље Херцега Светиоша Саве*, 236.

²⁵ L. von Thallóczy, *наведено дело*, 397; М. Динић, *наведено дело*.

²⁶ В. Шалипуровић, *наведено дело*, 198–199.

повељама Оштрик се наводи између Милешевца и Ковина, а овај Оштрик се управо тамо и налази.

За град **Раван** својевремено је Михаило Динић претпоставио да би се могао налазити око 15 km северно од Пљеваља, у изворној области Сутјеске, саставнице Устибарске Реке, где се налази село Раван, а у његовој непосредној близини – Кула и Градина, близу села Херцеговачка Голеша.²⁷ На простору између реке Поблаћнице и Баботине такође се налази неколико места која називима сугеришу постојање значајних средњовековних трагова насеља и утврђења. Та места су Кула, Кнежева река, Оцркавље, Калуђеровићи и Црнетићи.²⁸ Раван помињу прва повеља Алфонса V: *Ravanscha Vbrisinio castello con contato*,²⁹ и повеља Фридриха III: *castrum Rabenzky*.³⁰ А, како *Ravanscha Vbrisinio* несумњиво треба читати као *Раван* у *Брезници*, чини се да у том Равну понајпре треба тражити Раван херцега Стефана. Приликом ових разматрања свакако би требало узети у обзир да и у непосредној близини Пљеваља постоји неколико топонима *Раван*, и требало би испитати могућност да ли би неки од њих могао конкурисати поменутом Равном.

Островицу, како изгледа, такође треба тражити у пределу Поблаћа, према Херцеговачким Голешама. То би могао бити комплекс насеља Кула, Кнежева река и Оцркавље. На месту Кула, које се налази неколико километара од Кнежеве реке, постоје развалине утврђења, а у близини Куле, испод засеока Црнетићи, простире се средњовековна некропола са стећцима.³¹ У близини поменутих места је и село Заостро, које својим именом упућује на то да је *иза* Остре, Островице.³² Островица је могла бити у жупи Брезница, као и Равно, а не у Бистрици – како је уписана једино у повељи Алфонса V из 1444. године: *Ostraviza Vbistrizi castello con lo contato*.³³ можда је у питању грешка приликом преписивања, будући да имена Брезница и Бистрица слично звуче. Повеља из 1448. помиње овај град као: *castrum Ostrowitz*,³⁴ а она из 1454. године као: *civitate Ostruiza cum pertinentiis suis*.³⁵

²⁷ М. Динић, *Земље Херцегџа Светиџа Саве*, 224–225; Д. Спасић, *наведено дело*, 56.

²⁸ В. Шалипуровић, *наведено дело*, 200; Д. Спасић, *наведено дело*, 57–58.

²⁹ L. von Thallóczy, *navedeno delo*, 362; М. Динић, *Земље Херцегџа Светиџа Саве*, 224–225.

³⁰ L. von Thallóczy, *navedeno delo*, 379; М. Динић, *на наведеном месту*.

³¹ Р. Станић, *Стећци у Средњем Полимљу. Уз проблем даље проучавања и ефикасније заштите*, Симпозијум „Сеоки дани Сретена Вукосављевића“ IV (1976), 117.

³² В. Шалипуровић, *наведено дело*, 200–201.

³³ L. von Thallóczy, *navedeno delo*, 361; М. Динић, *Земље Херцегџа Светиџа Саве*, 232.

³⁴ L. von Thallóczy, *navedeno delo*, 379; М. Динић, *на наведеном месту*.

³⁵ L. von Thallóczy, *navedeno delo*, 398; М. Динић, *на наведеном месту*.

Трећој типолошкој целини придружили смо градове за чије данашње име или нема трагова у историјским изворима, или за које се поуздано или мање поуздано може узети помен града у историјским изворима под другим називом, а није сасвим сигурно где се данас могу лоцирати, али их је лако или релативно лако могуће идентификовати: то су градови **Пирлитор** и **Брезник**.

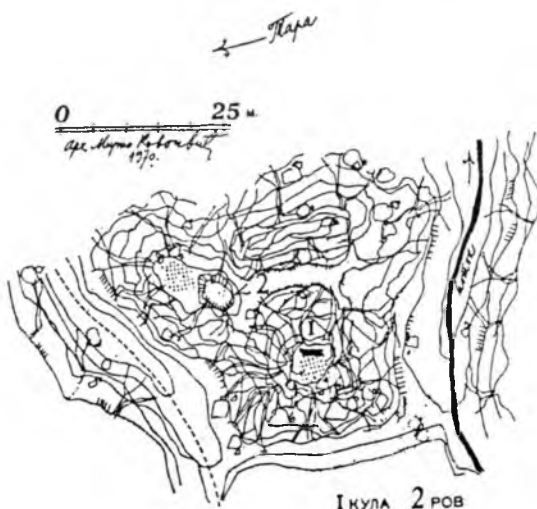
Сл. 2. Пирлитор – положај града

Град **Пирлитор** (Сл. 2 и 3), лежао је на једном од два стара пута која су из Дубровника водила у Полимље – на оном преко Никшића и Језера, и био је познат као *via Jesera*, односно *via Anagasti*; средњовековни пут ишао је преко пространог и високог платоа Језера за Негобуђу и Пирлитор, на висини од око 1450 m.³⁶ У једном извору из 1435. године изричито је наглашено да караван треба да иде *ad viam Jesera*.³⁷ И за Комаране се ишло преко Дрине и на Језера.³⁸ На Језерима се 1399. помиње двор Сандаља

³⁶ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска путевина*, Српске земље у средњем веку, 311; Г. Шкриванић, *Именик географских назива средњовековне Зетске*, Титоград 1959, 33; П. Мијовић, М. Ковачевић, *Градови и утврђења у Црној Гори*, Београд – Улцињ 1975, 126–127, М. Ковачевић, *Средњовековни градови у Црној Гори*, Велика археолошка налазишта у Црној Гори, Београд 1977, 81; Исти, *Неки проблеми истраживања и заштите утврђења и градова у Црној Гори*, Старине Црне Горе VI, Цетиње 1978, 86.

³⁷ М. Динић, *Дубровачка средњовековна караванска путевина*, 311, нап. 26.

³⁸ *Исти*, 312.

Сл. 3. Пирлићор – план остатака града (према М. Ковачевићу)

Хранића,³⁹ а и Херцег Стефан је 1453. боравио у Језерима.⁴⁰ Године 1440, 21. VIII, *Velimier Drobnach* украо је *castrones quinque in Exera*.⁴¹ Предање Пирлитор везује за војводу Момчила,⁴² али је овај град високо изнад Таре свакако град Косача.⁴³

Град чине два појаса бедема; између доњег и горњег налази се суви ров с трговима, врло је могуће, попречних зидова у улози контрафора, што би,

³⁹ М. Пуцић, *Споменици српски*, Београд 1858, 52; М. Vego, *Naselja bosanske srednjovekovne države*, Sarajevo 1957, 51.

⁴⁰ С. Ђирковић, *Херцег Стефан Вукчић Косача и његово доба*, Београд 1964, 202.

⁴¹ Г. Шкриванић, *наведено дело*, 30.

⁴² Најпознатије је свакако помињање Пирлитора у песни *Женидба краља Вукашина*: Вук Ст. Караџић, *Српске народне ђесме II*, Београд 1969, 83. Посебно би требало размотрити у којој је вези (у колективној свести) војвода Момчило из епске поезије с историјском личношћу Момчилом, родопским великашом – деспотом, односно севастократором (једним од најпопуларнијих јунака средњовековне јужнословенске историје и народне традиције), као и Пирлитор војводе Момчила с *Перијеорионом*, градом родопског Момчила; о овом другом, као и о његовом граду, видети: Б. Ферјанчић, *Десјотић у Византији и јужнословенским земљама*, Београд 1960, 45, и *Византијски извори за историју народа Југославије VI*, Београд 1986, *passim*.

⁴³ К. Јиречек изричито каже: „На пољу Језера (1460 m), која су 6 мјесеци под снијегом, виде се горе високо изнад једне стијене порушени зидови градића Језера у коме је херцег Стипан обично летовао, удишући свјежи ваздух и уживајући у дивном погледу на Дурмитор”, *Трговачки путјеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, Зборник Константина Јиречека I, Београд 1959, 287.

уколико се археолошким истраживањима утврди да је претпоставка исправна, био јединствени пример овакве врсте сувог рова на овом простору. На најистакнутијој тачки града видни су остаци куле, док грађевински објект у јужном делу града свакако представља остатке озидане цистерне. Зидови *in situ*, нарочито темељни, који су носили кулу, као и базна конструкција цистерне, још и данас чувају трагове малтера, вероватно оног типа „трпанац”. Свуда наоколо видно је обрушено камење с куле и зидова, великих димензија и грубо притесаног, а бедемски зидови највероватније су грађени у техници сухозида. Лево од града и данас се јасно разазнаје стари пут који је водио у дубоки кланац Таре, односно према Левер Тари. На самом граду има фрагмената средњовековне керамике, а у нижим зонама и примерака који припадају праисторијском периоду, највероватније завршним фазама гвозденог доба.

Сл. 4. Мач са Пирлићора

Са Пирлитора, како изгледа, потиче и примерак изванредно очуваног и луксузно израђеног средњовековног мача (Сл. 4), који се, на основу типолошких карактеристика, можда може датовати у XII век. Овај редак

примерак данас се чува у Завичајном музеју у Пљевљима.⁴⁴ Реч је одвосеклом мачу с једноручним рукохватом, накрсницом и јабучицом неправилног орашастог облика. Са обе стране сечива постоји орнамент од бакарне жице, изведен техником тауширања; украс тече средином сливног жљеба: с једне стране орнамент је у виду спирално увијене мреже, а с друге је преплет од двоструко увијене жице. Осим типолошког, можда треба узети у обзир и историјско оправдање датирања овог мача у XII век. Према Јовану Кинаму и Никити Хонијату, 1150. године византијски цар Манол I Комнин победио је на реци Тари српског великог жупана Уроша II,⁴⁵ па би, прематоме, овај мач можда могао бити преостали материјални траг те битке.⁴⁶

Етимолошко порекло назива града Пирлитора могло би бити веома занимљиво. Најпре се, наравно, може помислити да је у питању турцизам, будући да су речи изведене од турске речи *пирлић* у нашим крајевима често биле у употреби.⁴⁷ Тешко је, међутим, довести у везу ову реч, као и све њене изведенице са једним утврђеним градом, осим уколико његов положај и лепота нису изазивали асоцијацију на изметање самим собом, односно гордост због сопственог изгледа и естетских квалитета – разлог који би се могао дозволити овом граду, нарочито док је још био неразрушен или у видно добром стању, а пошто је већ лоциран на јединствено доминантном положају високо изнад реке Таре, с погледом на Дурмитор. Ипак, долазимо у искушење да поверујемо да би се етимолошко порекло овог имена, можда, првобитно могло везати за прастановнике овог краја – за илирско племе Пируста (*Pirustae*). Пирусти су били познати као вешти рудари,⁴⁸ али су, пре свега, били познати по својим моћним утврђењима.⁴⁹ О томе речито говори опис Велеја Петеркула,⁵⁰ легата у далматинском рату у време Августа, који

⁴⁴ Овај примерак доспео је у Завичајни музеј откупом. 1956. године и. према налазачу, потиче са Пирлитора; на њега нам је љубазно скренула пажњу Вања Белошевац, кустос Завичајног музеја. В. Белошевац објавила је кратак новински чланак о њему: *Мач са Пирлићора*, Пљеваљске новине. Број 1013, 1. јун 1999, 6.

⁴⁵ *Византијски извори за историју народа Јужославије IV*, Београд 1971: Јован Кинам, 26–37; Никита Хонијат, 124–125, као и Теодор Продром, 179.

⁴⁶ Уколико се битка уопште одиграла на овим просторима. Постоји, наиме, и мишљење, поприлично засновано, да је до битке дошло на речици Тари у околини Ваљева, односно у ваљевској Подгорини. О овоме видети: М. Благојевић, *Сеченица* (SETZENITZA) *Ситримон* (СТРΥΜΩΝ) и *Тара* (TAPA) у делу *Јована Кинама*, Зборник радова Византијског института XVII (1976) 69–74, као и Исти, *Српске удеоне кнежевине*, Зборник радова Византолошког института 36 (1997), 55–56.

⁴⁷ *Пирлић*: уткана шара на платну отканом на суну, уткивање шара у облику грана; *пирлићани*: уткивати пирлит, китити, изметати; *пирлићање*: изметање: А. Škaljić, *Turcizmi u srpskohrvatskom jeziku*, Sarajevo 1985. Вук Ст. Караџић, *Српски рјечник*, Београд 1969, *Речник српско-хрватскога књижевног језика* 4, Нови Сад 1961.

⁴⁸ А. Stipčević, *Iliri*, Zagreb 1974, 38.

⁴⁹ Несумњиво, град Пераст својим именом чува успомену на илирске Пирусте.

⁵⁰ Гај Велеј Петеркул (Gaius Velleius Paterculus) римски историчар из времена Тибериа. Као виши официр пратио је цара Тибериа у ратовима у Германији, Панонији и Далмацији. Написао је *Historia Romana* у две књиге – сажет приказ римске историје од пада Троје до свог времена.

је изричито навео „скоро незаузимаљива” седишта Пируста и Дезитијата⁵¹ (Daesitiates). Да овако помислимо охрабрује нас и чињеница о постојању бројних топонима на овом простору који корене имају у романизованим илирским речима или називима, као и оних недвосмислено романских, који имају наставак на „or”. Подсетимо само на то да два највиша врха у Црној Гори – Дурмитор и Виситор (Впзитор) – имају римска имена, добијена према особним именима, а изведена од латинских глагола *dormire*, односно *videre*,⁵² као и на то да, по свој прилици, и хидроним, односно ороним *Tara* потиче од имена илирског племена Аутаријата⁵³ (Autariatae), односно обрнуто, да је име *Ауџаријати* изведено од хидронима *Tara* (Tario).⁵⁴ Самим тим, и име града Пирлitora могло је настати на сличан начин, и могло је приближно гласити у античком периоду, с тим што је допуштена могућност да је у познијим временима (турске доминације) због сличности с турском речи *йирлиџи* добио данашњи облик. Овоме може ићи у прилог и чињеница да је својевремено био у употреби и назив *Пириџор*.⁵⁵ Фрагменти праисторијске, највероватније илирске керамике, присутни на остацима овог града, свакако говоре о његовом дугом трајању и сезању у предримски период.

За град **Брезник** везано је много питања, и исто толико озбиљних научних проблема. Изостављајући овом приликом навођење помињања имена Брезнице у историјским изворима,⁵⁶ подсетићемо само на старо, и до данас ненапуштено Јиречеково размишљање о Брезнику као *Дреснеику*, „насељеном граду” који у „покрштеној Србији”, као *тѡ Дресѡѣѣк*, помиње Константин Порфириогенит.⁵⁷ Чини се, наиме, да има више оправданих разлога који упућују на то да се о Пљевљима, односно Брезници, може размишљати као о *Дреснеику*, словенском граду који је свакако наследио насеље римског Муниципијума S, а да се за остатке контура утврђења на литицима више извора Брезнице код Пљеваља може размишљати као о

⁵¹ К. Јиречек, *Историја Срба I*, Београд 1978, 10–11.

⁵² *Исџо*, 87.

⁵³ *Исџо*, 10.

⁵⁴ Ф. Папазоглу, *Средњобалканска племена у предримско доба*, Сарајево 96–100; опширније о овом илирском племену, које је настањивало простор Потарја и Полимља, *исџо*, 69–100. Видети такође: Ж. Шћепановић, *Средње Полимље и Пошарје, Историјско-етнолошка расправа*, Београд 1979, 12.

⁵⁵ Вук Ст. Караџић, *Српске народне пјесме II*, 83.

⁵⁶ Један од ранијих помена Брезнице датиран је 12. септембра 1296. године; помен је из Дубровачког архива, и односи се на пријаву Илије, сина Станишиног, у којој се овај жали да га је у Брезници опљачкао Градислав Белмуж: *Elias de Stanissa suo sacramento conqueritur dicens, quod anno preterito de mense spetembris in contrata, que dicitur Bresniça, Gradisciaus de Belmus cum societate sua expoliaverunt eum*: Г. Чremoшник, *Капцеларијски и нојшарски сјиси 1278–1301*, Београд 1932, бр. 402, 158.

⁵⁷ *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959, 58.

граду, односно утврђењу Брезнику.⁵⁸ Положај који је Брезник заузимао на трасама средњовековних путева, као и његов општи положај и значај за овај крај у средњем веку сврставају га у ред значајнијих градова. Ово важно питање, које у науци побуђује размишљања и, чини нам се, исувише дуго траје,⁵⁹ могуће је, мислимо, врло брзо и лако разрешити с неколико правилно постављених археолошких сонди на овом локалитету. Наше је скромно мишљење да би археолошка ископавања могла да потврде постојање

⁵⁸ Један од разлога био би лингвистичке природе, према којем је назив Дреснеиџ идентичан с именом *Брезник*, при чему је могуће да је финално грчко к скраћеница за *кастро*н (град), а да еп има еквивалент у *џ*, с тим што је касније супстантивизиран помоћу *-ик* и *-ица*; P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, Zeitschrift für Ortsnamenforschung 4 (1928), 233.

⁵⁹ К. Јиречек је својевремено изнео ову претпоставку: „Врло је могуће да код Константина треба читати или барем подразумевати Вреснеиџ, Брезник”, мислећи на Брезник у жупи Брезници, на месту данашњих Пљеваља: Исти, *Трговачки путјеви и рудници Србије и Босне у Средњем вијеку*, 245, 287 и 290. Јиречек, међутим, ову претпоставку ипак није унео у своју *Историју Срба*. Овако је мислио и F. Šišić, *Povjest Hrvata u vrijeme narodnih vladara*, Zagreb 1925, 459, као и P. Skok, *Ortsnamenstudien zu De administrando imperio des Kaisers Constantin Porphyrogenetos*, 233. Да Дреснеиџ из Константиновог списка треба препознати у имену места Дрежник у ужичком крају (југоисточно од Ужица) сматрали су: P. J. Schafarik: *Slavische Alterthümer II*, Leipzig 1847, 260, и С. Новаковић, *Српске области X и XII века*, Гласник Српског ученог друштва 48 (1880), 142. О овоме такође видети: *Византијски извори за историју народа Југославије II*, Београд 1959, 58, нап. 199. М. Динић је покушао да оспори Јиречеково мишљење, сматрајући, чак, да „ако би се и показало да је у пљеваљском крају постојао и град са таквим именом... он не би могао бити идентичан с Пљевљима”; Исти, *Земље Херцегџа Светиоџа Саве*, 176–177. М. Vego је такође негирао идентификацију Брезнице са Пљевљима: Исти, *Naselja bosanske srednjevjekovne države*, Сарајево 1957, 145. За постојање *месџа* Брезница (осим истоимене реке и жупе), и идентификацију Брезнице с Пљевљима, залагао се Б. Храбак, *Прошлост Пљеваља по дубровачким документима*. Историјски записи 1–2 (1955), 7 и 8, као и Д. Ковачевић-Којић, *Градска насеља средњовековне босанске државе*, Сарајево 1978, 111 и нап. 14, и Р. Ђук, *Два сџара иџа у Полимљу*, Историјски часопис XXIX–XXX (1982–1983), 39–42. Ј. В. Кнежевић обнавља Јиречекову претпоставку, поткрепљујући је тврдњом да се „и данас могу видјети јасне контуре тога утврђења на врху Брезнице”: Исти, *наведено дело*, 113. Р. Новаковић је нарочито скретао пажњу на село Дрсник (албански: Дерснику) које лежи на западним падинама Марковог Камена, на левој обали реке Клине, у Метохији, образлажући ово и набрајањем бројних средњовековних археолошких локалитета из овог краја, као и чињеницом да се село Дрсник помиње још од XII века, Исти, *Још нека размишљања о обиму Србије IX и X века*, Зборник Филозофског факултета X–I (1968), 161, и *Где се налазила Србија од VII до XII века*, Београд 1981, 62–63. Наводећи могуће убицаије за Дреснеиџ (Дрежник у ужичком крају, и Брезницу, односно Пљевља) М. Благојевић је такође навео разлоге (заправо сумирао оне Р. Новаковића) за размишљања о Дрснику као могућем Дреснеиџу: *Преглед историјске географије средњовековне Србије*, Зборник Историјског музеја Србије 20 (1983), 57–58. На ово мишљење, као најпривлачније, скренуо је пажњу и Б. Ферјанчић, *Долазак Хрватџа и Срба на Балканско полуострво (осврћ на нова тумачења)*, Зборник радова Византолошког института 35 (1996), 146–147, као и С. М. Ђирковић, „Насељени жрадови” *Константинова Порфиорођенија и најстарија историјска организација*, Зборник радова Византолошког института 37 (1998), 30. О поменима села *Дрсьтениџ* (Дрсьници) у историјским изворима XII–XIV века видети: С. Новаковић, *Законски сјоменици српских држава средњег века*, Београд 1912, 385, 389, 393 и 420. Ђ. Јанковић, *Етнички простор Срба на Балкану у средњем веку у светлу археолошких и писаних извора*, Етнички састав становништва Србије и Црне Горе и Срби у СФР Југославији, Етнички простор Срба, Књига 1, Београд 1993, 25, сматра да је Дреснеиџ могао бити Дрежник, град близу Уне.

утврђеног града на том месту, а у том случају он би могао бити једино средњовековни Брезник.

*

У четврту групу утврђења спадала би она која су очувана само у незнатним, а за елементарну атрибуцију ипак довољним траговима, али се не могу идентификовати ни на који начин: у изворима немају ни назнаку од имена или помена, а типолошки и функционално претпоставља се да су била средњовековна утврђења, свакако мањег значаја. Добар пример за овај тип је свакако **Вруљанска градина**, а чини се, и могуће **утврђење на Округу**.

Вруљанска градина налази се на надморској висини од 1117 m; на истакнутом је месту у односу на околину, и у видном је пољу с котом *Градина* на Катабуну, изнад насеља Марина Шума, на којој се налази кружно утврђење грађено у сухозиду, спољњег пречника око 150 m, а унутрашњег око 90 m. Са источне стране Вруљанске градине пролазио је каравански пут од Марине Шуме и Вруље ка Орлићу, Кознику и даље према Милешеву. Северозападно од Вруљанске градине, преко Љутића и засеока Клеке, пролазио је споредни пут од Пљеваља преко Коријена, моста Земунац, Ђировића, Љутића, насеља Клеке и Клађа, ка Орлићу и Козици, и даље према Милешеву.⁶⁰ Вруљанска градина је могла служити за осматрање и одбрану оба поменутог пута правца. Такође, близина града Козника – свакако саграђеног због рудника гвожђа, доброг квалитета и лаке експлоатације – могуће је, оправдава постојање градине (утврђења?) у Доњем Клопету, чија би улога, у том случају, била да заштити превозе руде до Калипоља,⁶¹ где је прерађивана. Локално предање такође доводи у везу Вруљанску градину с градом Козником. „Проклета Јерина” је овде отпочела зидање града, али, када се схватило да се доведе нипошто не може довести вода, напустила је радове и отпочела зидање града у Козици;⁶² Козник је такође познат и као *Јеринин ђрад*. На Вруљанској градини постоји Велика и Мала градина. Прилаз Великој градини је са источне стране, уз Клопетски поток; успут се види велика пећина из које увек извире вода, а постоји и *Писана пећина*. Са Градине се види Козник, као и цела област око овог града, укључујући и остатке средњовековног манастира на месту *Орлић*.⁶³ На Градини нема видљивих трагова грађења, али се могу приметити два појаса природних зидова, с ниским стенама у основи; доњи

⁶⁰ Корисне податке о Вруљанској градини, као и сугестије у вези с њеним положајем и значајем, љубазно нам је изнео г. Видоје Деспотовић.

⁶¹ В. Деспотовић, *Вруља и Вруљани*, Београд 1997, 21.

⁶² *Истѿо*, 31; о легенди у вези с настанком имена Клопет видети *истѿо*, 20.

⁶³ О садашњем стању овог значајног култног места видети: *Белешке са историјско-географских истраживања Средњег Полимља (13–17. мај 1996)*, Историјски часопис XLII–XLIII (1995–1996), 513 (С. Терзић), 527–528 (Д. Спасић).

је дуг око 70 m, а горњи око 40 m. Можда се између одбрамбених зидова налазио суви ров, што сугерише садашња левкаста увала, која је по свој прилици вештачка. Испод оба појаса зидова постоје трагови обрушавања камења уједначених величина, али без недвосмислених трагова обраде. На доњем беду виду су две веће гомиле камења, које могу представљати обрушене остатке неких објеката, можда кула, тим пре што је у близини десне гомиле, гледано од прилаза граду, могуће замислити улаз у град. На врху заравњења нема трагова зидина ни кула, мада природни положај и ивични распоред ниских стена стварају утисак основе за зидове. Будући да је висина на којој је градина лоцирана веома велика, и да је и с нивоа природног платоа видљивост изванредна, можда и није била неопходна *донжон* кула, или било какав објекат у улози куле. Стога, сва је прилика, да се овде радило о палисадном решењу бедема, фундираном на природној стеновитој основи, и појачано, односно фланкирано кулама осматрачницама, можда на оба појаса зидова. На објекту, нажалост, нема видљивих површинских трагова керамике (што би свакако веома помогло временској атрибуцији целог комплекса), а ни блокова камења с видљивим траговима обраде, као ни малтера.

У Клопету – као и у Матаругама, Козици и Обардама – постоји такозвано „грчко гробље”.⁶⁴

У Вруљи, у засеоку Бреза, такође се налазе развалине утврђеног града – данас *Кулине*; простор је пречника 10 m, а око града се налазио спољни зид, подигнут на растојању од 4 m у односу на унутрашњи простор.⁶⁵

Што се тиче трагова темеља на брду **Окрум**, иза засеока Лукавице, на надморској висини од 1000 m, без обзира на локалну традицију, мишљења смо да би се о њима пре могло размишљати као о траговима утврђења него о остацима цркве. Постојање цркве на овом месту чини излишним постојање манастира Дубочице, са црквом посвећеном Св. Николи, која је у непосредној близини,⁶⁶ а који је и сада, као и пре измештења, у видокругу објеката са Округа. Осим тога, са Округа се у даљини виде и Пљевља, и уопште, положај брда изванредна је стратешка тачка. Темељи једног од више објеката на Округу – правилног четвртастог удубљења димензија приближно 6 x 6 m – веома подсећају на траг разграђене куле. О траговима разграђивања говори и неколико гомила камења зараслих у ретко растине. Три ниска узвишења с камењем малих димензија по врху веома личе на тумуле, што, уколико се потврди да се ради о илирским тумулима, може помоћи у разрешавању питања временске атрибуције, а можда и функције суседних објеката.

⁶⁴ М. Војиновић, *Пљеваљски крај, Прошлост и порекло сјановништва*, Пљевља s.a, 91.

⁶⁵ В. Деспотовић, *наведено дело*, 30.

⁶⁶ Т. Поповић, *Манастир Дубочица (Трагом историјског родослова)*, Брезнички записи 9–10 (1998), 43–51; Ј. М. Кнежевић, *наведено дело*, 79–80.

Недалеко од Окрума, налази се нешто ниже узвишење (кота 964 m) звано *Градац* са, према локалним обавештењима, остацима извесних темеља. Са три стране има падину, а прилаз је само са једне; лоциран је на живој стени и у правој линији гледа на Окрум. С обзиром на путеве који су овуда пролазили, као и на присуство значајног манастира, не би било сувишно постојање два суседна утврђења, од којих би оно на Окруму било најближа заштита манастиру, а оно на Градцу било у функцији надзора пута поред којег је лоцирано.

У Косаници, између Таре и села Доњих Левера постоји такозвано Црквиште, за које се оправдано верује да је, заправо, могло бити мало утврђење.⁶⁷ У Бобову, на брду Градац, између Горње и Доње Стубице, налазе се рушевине наводно средњовековног града, а могу се наћи и фрагменти керамичког посуђа. У Хоћевини, у Крушеву, на брду Градине, такође је могуће постојање средњовековног града. У Мељаку, у Честину, постоје трагови града с утврђењем и црквом, а изгледа да је и у Градцу било велико насеље на путу који је водио за Пљевља. Овде спадају и велико утврђење на врху Плијеши, локалитет Градови, као и Градина изнад Шумана. У Готовуши, у Малим Крћима, постоји Градина, позната и као *Јеринин град*. Овде највероватније спада и Градина на Злодолу више Пљеваља. У кањону Ђехотине, с леве стране, близу Црквина, на правцу Илина Брда, на оштром углу кањона, налазило се, изгледа, мало утврђење; ово се место сада назива Чардачић. Према положају, као да је био заштита Црквини и Каурској пећини у близини. Око 50 m испред Чардачића, постоји још једна мања пећина, звана *Ружица*. На месту Чардачић нема трагова темеља, јер се ради о голој литици, али низ стрме стране до реке наилази се на остатке малтера, цигле, црепа, као и на фрагменте керамике. Каурска пећина и Црквина у центру су Заграда, па је у његовом имену очигледно остао траг оближњег града.

*

Петој групи припададе би **праисторијске градине** – што је потврђено недвосмисленим покретним археолошким налазима, пре свега керамиком – а вероватно су, или сасвим је могуће, биле у употреби и у средњем веку – највероватније као палисадна, односно земљано-палисадна утврђења. Парадигматичан град за ову групу свакако је **Градац** код Јеловог Пања у Бобову, изнад кањона реке Драге.

Овај град, изванредног положаја, са три стране заштићен је литицама, а прилаз је могућ само с једне стране, уском стазом. Налази керамике са овог града, случајни и ван архитектонски прецизно одређеног контекста, по свој прилици говоре о праисторијској градини, највероватније илирској, али општи положај у односу на околину, као и конфигурација терена упућују на размишљања да је

⁶⁷ Овај податак, као и подаци који следе у истом пасусу углавном су преузети из: М. Војиновић, *наведено дело*, passim, и Ј. В. Кнежевић, *наведено дело*, passim.

овај град могао бити у употреби и у средњем веку, највероватније са палисадним решењем одбрамбених зидова. Нису приметни трагови подзида, односно бедемског стереобата који је морао носити палисадну конструкцију, али будући да је цео простор обрастао растињем, није искључено да они ипак постоје, што је могуће утврдити једино археолошким истраживањима.

У ову групу, као добар пример, спадала би и градина у Хоћевини, у засеоку Соколовићи. Ова градина простире се на узвишењу елипсастог облика, димензија приближно 50 x 80 m. Приликом „дивљих“ копања наводно је налажено обиље керамике, као и „брушен“ камен; на терену се могу препознати грубо притесани комади мањих димензија. Анализа керамике помогла би у атрибуцији ове градине, али присуство неколико тумула већих димензија у близини, без нарочите сумње, сврстава је у ред илирских градина. Постојање, пак, неколико стећака већих димензија, а и због положаја – стратешког и што се комуникација тиче – дозвољавају могућност да је на неки начин могла бити у употреби и током средњег века.

Сличан је случај и с градином у **Дучелима**, у чијој се непосредној близини такође налазе два тумула, од којих је један археолошким ископавањима делимично истражен и приписан латенском, односно илирском периоду гвозденог доба.⁶⁸ Са ове градине пружа се поглед на Пљевља у даљини, а непосредно испод – на *Царево поље*. Преко пута ове градине, према локалним обавештењима, налази се још једна мања градина.

Можда би овде требало навести и могућу градину на брду Ујач изнад Таре, која својим доминантним положајем (на висини од 1361 m), због близине значајног пута, као и манастира Довоље, а и због непостојања сличне у непосредној близини, привлачи пажњу.⁶⁹

Подгрупу овој категорији градова попуњавале би бројне **градине**, оне које су илирске, или праисторијске уопште, без икаквих средњовековних трагова; за која се, дакле, ни на који начин – осим заштитним или систематским археолошким истраживањима – не може утврдити да ли су биле у употреби и током средњег века, али својим карактеристичним, односно доминантним положајем, пружају индиције да су могле бити коришћене и током овог периода, и то пре свега због непостојања у близини неког поуздано средњовековног утврђења, а очекивало би се његово присуство, што због одбрамбених, што из неких других разлога.

Овој групи требало би приписати и такозвана „илирска кружна утврђења“, елипсастог облика – попут оног у засеоку Соколовићи – грађених техником сухозида. Овде спадају, да поменемо само нека:⁷⁰ утврђење звано Градина, југоис-

⁶⁸ Резултати ових истраживања, колико нам је познато, нису публиковани, а студијски археолошки материјал похрањен је у Завичајном музеју у Пљевљима.

⁶⁹ На ову градину, која је непозната научној јавности, и коју нисмо били у прилици да обиђемо, љубазно нам је скренуо пажњу др Славенко Терзић.

⁷⁰ Подаци у истом пасусу такође су преузети пре свега из *наведеног дела* Ј. В. Кнежевића, 17–19, 81–82, као и из *наведеног дела* М. Војиновића, *passim*.

точно од Пљеваља, на брду Катабун, с леве стране Ђехотине, које доминира над Маочком долином; затим утврђење Штур, северозападно од Пљеваља, изграђено на стрмој коси изнад села Глиснице, око 4 km удаљено од Ђехотине; око овог утврђења (90 x 50 m) бројни су фрагменти сиво-црне керамике. Потом, Градина испод села Глиснице, у оштрој окуци реке Ђехотине с њене десне стране, на једној истакнутој стени; још и данас се по њој налазе комади сиво-црне илирске грнчарије. Ту је, затим, и утврђење јужно од врхова Ковача, такође елипсастиг облика величине око 150 x 70 m. Потом, утврђење пречника око 60 m у селу Хоћевини, где иначе постоји велики број илирских тумула. Затим, градина диновских димензија дугачка око 3 km, а на надморској висини од преко 1300 m, у ланцу брда и врхова који се нижу од планине Ковач до Чемерна с десне стране Поблашке долине; на југоисточном крају Градине темељи јаког утврђења још чувају остатке кречног малтера и фрагменте керамике.

Велики број, можда чак тридесетак градина у ширем пљеваљском крају, могле би, према времену настанка, припадати илирском културном периоду.⁷¹ Њих ћемо овом приликом изоставити, јер излазе из оквира теме рада, али, будући да их има у великом броју, и да су карактеристичне за пљеваљски крај, изнећемо кратак екскурс који може бити од користи. Неретко се, наиме, ове градине, такође према времену настанка, погрешно, односно неосновано сматрају средњовековним. Будући да је овај крај био настањен још у далеку праисторији,⁷² чињеница је да су најповољније стамбене или стратешке тачке веома рано биле „окупиране“, и да су, као такве, у потоњим временима такође биле коришћене, односно прилагођаване датим цивилизацијским, односно историјским тренуцима. Стога је сасвим разумљиво да се на једном истом локалитету могу пратити културни слојеви од праисторије до касног средњег века. Град Кукањ, на пример, недвосмислено је средњовековно утврђење из прве половине XV века, али његов из више разлога изванредан положај сугерише да је функционално могао бити запоседнут и раније; налази праисторијске керамике са овог локалитета то недвосмислено потврђују. Град Ковин, на левој обали Лима, 8 km северно од Пријепоља, такође је несумњиво сред-

⁷¹ Подаци о броју градина углавном су добијени анализом топографских карата пљеваљског краја, као и према картама – I и збирне – из наведеног дела Ј. В. Кнежевића.

⁷² За основне податке о праисторијским налазиштима пљеваљског краја, као и ранију и ширу литературу, видети: Ћ. Marković, D. Sreјović, *Gotovuša, Pljevlja – ilirske humke stariјeg gvozdenog doba*, *Arheološki pregled* 6 (1964), 39; Ч. Марковић, *Илирска хумка у Гојовуши*, *Старине Црне Горе* III–IV (1965–1966), 215–231; I. Radovanović, Z. Kaluđerović, *Mališina stijena, Ljutići, Pljevlja – paleolitsko nalazište*, *Arheološki pregled* 24 (1985), 11–12; D. Sreјović, Ћ. Marković, *Medena stijena, paleolitsko i mezolitsko nalazište*, *Arheološki pregled* (1986) 1987, 37–38; И. Радовановић, *Новија истраживања палеолита и мезолита у Црној Гори*, *Гласник Српског археолошког друштва* 3 (1986), 63–76; D. Sreјović, *The Mesolithic of Serbia and Montenegro, The Mesolithic in Europe*, Edinburg 1989, 481–515; М. Лазин, *Топографија и етнологија праисторијских тумула у Србији и Црној Гори*, Београд 1989; *Prehistoric Settlements in Caves and Rock-Shelters of Serbia and Montenegro*, Fascicule I, Edited by D. Sreјović, Belgrade 1996. За праисторијски, као и за позније периоде, консултовати такође: Д. Аранитовић, *Библиографија радова о пљеваљском крају*, Пљевља 1988.

њовековно утврђење, али лоциран је на праисторијској градини, и то из периода неолита – прецизније, припада млађој (Винча-Плочник) фази *Винчанске културе* – на шта упућују бројни трагови покретног археолошког материјала (фрагменти керамике, камено, коштано и кремено оруђе), који се, већ самом опсервацијом, могу датирати у овај период.⁷³ Многобројне градине из праисторијског периода у каснијим временима нису биле изнова активирани, јер нису биле занимљиве из стратешких или из других разлога, а, ако и јесу, свакако су коришћене на начин не нарочито амбициозних грађевинских захвата, па, самим тим, нису ни оставиле трага из тих периода, или су ти трагови временом нестали, будући да се радило о кратком периоду трајања па, тиме, и о танком културном слоју.

Хронолошки прецизније, илирске градине, као, уосталом, и покретни налази из малобројних истражених тумула на овом простору,⁷⁴ припадају *гвозденом добу IV*, према периодизацији гвозденог доба на нашим просторима. Уколико се за основ примени Reinecke-ов хронолошки систем гвозденог доба, градине као и тумули пљеваљског краја одговарали би његовој *лајненској фази*, и то, прецизније, Latenu C и D; према Tischler-Dechelette-овој периодизацији, која *лајненски период* гвозденог доба дели на три фазе, налази из пљеваљског краја одговарали би његовом Latenu III. Према свим наведеним периодизацијама, завршне фазе гвозденог доба за овај простор Балкана називају се *илирски Лајнен*, и у апсолутним датумима припадају периоду од краја IV века пре нове ере до почетка римске доминације, односно до самих почетака нове ере. Ово, између осталог, потврђују и чести налази рудиментарне керамике сиво-мрких тонова и грубе фактуре, и то како на градинама, тако и на површинским, такозваним *каменим йлаишћевима* бројних тумула;⁷⁵ у другом случају ради се о преосталим траговима ритуала *либације*, карактеристичног и неизбежног код скоро свих илирских племена, Аутаријата нарочито.

*

Средњовековни утврђени градови пљеваљског краја већином спадају у онај тип средњовековних утврђених градова који је најмногобројнији и присутан на читавој територији Полимља и Потарја. Претежно су то мања утврђења која се обично налазе у средиштима жупа, и скоро сва су на

⁷³ М. Баковић, *Археолошки сјоменици и налазишта у околини Пријепоља (од праисторије до средњег века)*, Симпозијум „Сеоски дани Сретена Вукосављевића” XV, Пријепоље 1993, 94; Д. Спасић, *наведено дело*, 50; Исти, *Белешке са историјско-географских истраживања Средњег Полимља* (13–17. мај 1996), 527.

⁷⁴ Будући да резултати истраживања досада нису публиковали, имали смо прилику да овај археолошки материјал, пре свега керамику, прегледано и стекнемо увид о њему у Завичајном музеју у Пљевљима.

⁷⁵ О тумулима као критеријуму за територијално разграничење Илира видети: Д. Срејовић, *Покушај етничког и историјског разграничења старобалканских племена на основу начина сахрањивања*, Сахрањивање код Илира, Београд 1979, 82.

трасама путева. Једни штите руднике, други су гранична утврђења, неки су резиденцијални, али њихова основна намена је, ипак, одбрамбене природе. Са свих је преглед околине изванредан, јер се већином налазе на стеновитим стрмим узвишењима, или на високим брдима, дакле на тешко приступачним местима с обзиром на непосредну околину.

Различите су величине, у зависности од расположивог простора, а и њихова архитектура била је доста различита, судећи по ономе што се очувало до данас, а ово због чињенице да су настали на простору који је од једног времена био на граници источних и западних утицаја, и због присутне старовековне традиције словенског искуства градње од дрвета. Међутим, основна намена, сличан положај и употреба истог грађевинског материјала, чине да имају доста заједничког. Сви имају различите и неправилне облике основа, које су такве услед прилагођавања терену, мада се може издвојити један број оних који имају јаче издужен облик – **Козник** као најбољи пример – што је последица издуженог врха узвишења на којем се град налази, а не смишљеног, односно планираног тлоцрта. Ако се град налази на оваквом гребену, стена је с једне стране скоро увек вертикална, потпуно неприступачна, док је са друге блажи нагиб, па је обично са те стране прилаз, као на **Кознику**, **Кукњу** и **Пирлатору**. Због тога што је могло да се приступи често само с једне стране, на којој је онда био и улаз, та страна је била боље брањена, а и зидови су обично били на њој дебљи од осталих. Само у неколико случајева има остатака рова према лакше приступачној страни – на **Кукњу**, **Кознику**, **Пирлатору** и **Вруљанској градини** – јер је највећи број саграђен на таквим местима где ров није био потребан. Понегде, где су стене сасвим неприступачне, приближно вертикалне, зидова, изгледа, није ни било. Овакве природне зидове користио је **Козник**.

Ни у једном случају нису се сачували првобитни горњи делови зидова који су, бар код већих градова, вероватно имали зупце.

Зидови су углавном од ломљеног, притесаног и, ређе, тесаног камена у малтеру, обично са два лица и трпанцем у средини; ово правило потврђено је на **Кукњу** и **Пирлатору**.

Облик и положај кула, због лоше очуваности, није лако реконструисати; ипак, јасно је да су куле морале бити угласте, и тешко је претпоставити постојање округлих; остаци кружне јаме на Пирлатору свакако су траг цистерне, а не кружне куле. Кула је често постављана поред градских врата, као најосетљивије тачке на зиду, и можда је то случај на **Вруљанској градини**. Већина градова има по једну нешто јачу кулу на највишем месту, или, ако је терен који обухвата град раван, једна кула се обично издваја својим димензијама, за шта остаци четвртасте јаме на **Окруму** могу бити добар пример.

Већина градова оскудевала је у води за пиће, па је тај проблем решаван цистернама, као на **Кукњу**, **Кознику** и **Пирлатору**.

Што се географског и стратешког распореда градова тиче, у највећем броју случајева положај града је на врху мањег или већег брда, које бар са

једне стране има посве неприступачне латице, као у случају **Козника**, **Градца** изнад кањона Драге, и **Вруљанске градине**, а често је такво брдо поред реке или у међуречју, што је још више повећавало неприступачност са свих страна – **Кукањ**, **Пирлитор**, **Градац** изнад кањона Драге.

Понегде су се испод градова стварала подграђа, која су у каснијим периодима углавном нестала, или су се очувала само у топонимима; такав је случај с **Козником**, **Поткукњем** и **Подградином** испод Оштрика, код села Бучја.

Dušan Spasić

MEDIEVAL FORTIFIED SETTLEMENTS IN THE REGION OF PLJEVLJA

Summary

In this paper, the author has classified fortresses and traces of fortresses situated in the region of Pljevlja in five groups, the fifth being divided into two subclasses. The classification has been made on the basis of the time of their emergence, hence it is only *conditionally* typological. The principal attention is focused on the fortresses in the region of Pljevlja originating from the Middle Ages, while those dating from earlier epochs are only enumerated or briefly mentioned. The fortresses containing a medieval cultural layer have received special attention.

The **first group** includes larger and more significant fortresses whose importance was confirmed in historical sources, identified in the field with certainty. The fortresses of **Kukanj** and **Koznik** belong to it. The paper presents only basic and essential data, and some new observations concerning the fortress of Kukanj, especially Potkukanj – a suburb of Kukanj, such as the possibility that a church may have existed in it, in the vicinity of the medieval necropolis visible today.

The **second group** incorporates fortresses mentioned in historical sources, however whose location is not certain; these are the fortresses for which historical sources suggest two or several optional sites in this area. The fortresses in question are **Klek**, **Ravan**, **Ostrovica** and **Oštrik**. Some of them do not belong to the immediate environment of the region of Pljevlja, but belonged or could have belonged to the medieval *župa* of Breznica, and therefore only their alternatives sites have been outlined in the paper.

The **third typological complex** comprises those fortresses for whose present-day name traces of the same origin cannot be found in historical sources, but with which the mention of fortresses of another name can be associated with greater or lesser certainty. It is not sure where they can be located today, but they can be identified easily or relatively easy: these are the fortresses of **Pirlitor** and **Breznik**.

The **fourth group of fortresses** includes those of which only slight traces have survived, sufficient for elementary attribution. However, they cannot be identified in any way: sources contain neither signs of their names nor references to them. Typologi-

cally and functionally, there are supposed to have been medieval fortresses, certainly of minor importance. A good example of this type is **Vruljanska gradina**, and, as it seems, the possible fortress on **Okrum**.

The **fifth group** consists of **prehistoric sites of towns** – confirmed by identified archaeological material, primarily ceramics. They were probably, or possibly, used in the Middle Ages as well, in all probability as palisade fortifications. **Gradac** near Jelov Paw in Bobovo, above the canyon of the Draga River may serve as a paradigm of this group.

A **subclass** of this category is constituted of numerous **fortified settlements**, Illyrian or prehistoric, without any traces dating from the Middle Ages; those for which it is not possible to ascertain in any way, except by means of protective or systematic archaeological excavations, whether they were used in the Middle Ages. However, their characteristic or dominant position offer indications that they could have been used in this period, too, primarily because in their vicinity there is not a medieval fortress identified with certainty, the presence of which would be expected for defensive or some other reasons.